

Urmia University

The representation of Ta'arof in European travelogues of the Qajar era: From social etiquette to cultural misunderstanding

Jafar Aghazadeh¹, Sepideh Mohsenzadeghan² and Samaneh Jabbari Parvin³

1- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

2- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

3- Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Received:

2026/04/27

Accepted:

2026/05/23

pp:

43- 54

Keywords:

Culture;

Qajar;

Ta'arof;

Travelogue.

ABSTRACT

The phenomenon of ta'arof is one of the most distinctive elements of Iranian culture, whose diverse manifestations can be vividly observed in historical and literary texts, particularly in the travelogues of the Qajar era. Travel writers of this period—both those recounting their lived experiences and those observing Iranian society from an outsider's perspective—provide extensive descriptions of social relations, power dynamics, rituals of hospitality, economic exchanges, and administrative interactions, in many of which ta'arof plays a significant role. Employing a qualitative content analysis approach and focusing on a selection of notable Qajar travelogues, this study explores the different manifestations of ta'arof, the mechanisms underlying its formation, and the social functions embedded within this practice. The findings indicate that ta'arof in these travel narratives is not merely an everyday act of politeness but a cultural mechanism that regulates social relationships, manages power distance, preserves social dignity, and reinforces communal solidarity. Iranian travel writers generally regard ta'arof as a natural and essential aspect of social life, interpreting it within the framework of cultural norms and collective identity. In contrast, European observers often approach the concept with fascination, confusion, or even misunderstanding, attempting to interpret it through their own cultural paradigms and at times portraying it as exaggerated, overly intricate, or impractical. Examining the representation of ta'arof in Qajar travelogues thus provides deeper insight into the social structure of nineteenth-century Iran and the ways it was perceived and depicted by both insiders and outsiders. This analysis not only clarifies the symbolic and social functions of ta'arof but also contributes to a more nuanced understanding of intercultural perception and the reflective nature of travel writing in Iranian studies.

Citation: Aghazadeh, J., Mohsenzadeghan, S., and Jabbari Parvin, S. (2025). The representation of Ta'arof in European travelogues of the Qajar era: From social etiquette to cultural misunderstanding. *Journal of Politics in the Mirror of History*, 2(3), 43-54.

© Authors retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Urmia University.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6>

Extended Abstract

Introduction

This study examines ta'arof, a distinctive feature of Iranian culture, as represented in Qajar-era travelogues. Using a qualitative content analysis of selected travel narratives by both Iranian and European writers, the research explores the forms, origins, and social functions of ta'arof in nineteenth-century Iran. The findings show that ta'arof is more than a simple act of politeness; it is a cultural mechanism that shapes social relations, manages power distance, preserves dignity, and strengthens communal solidarity. Iranian travel writers generally present ta'arof as a natural and necessary part of social life, closely tied to cultural norms and collective identity. In contrast, European observers often view it with curiosity, confusion, or misunderstanding, sometimes describing it as excessive or impractical. Overall, the study reveals how ta'arof reflects the social structure of Qajar Iran and highlights differences in cultural perception, making travelogues valuable sources for understanding both Iranian society and intercultural interpretation.

Ta'arof is one of the most fundamental communicative mechanisms in Iranian culture, forming a complex system of speech and behavior rooted in Iranian history and collective memory. It is not merely a set of polite expressions, but a functional social language used to maintain order, hierarchy, respect, and self-image across a wide range of interactions, from family life to political and economic exchange. Ta'arof also reflects a paradox between reality and appearance, or between genuine intention and socially appropriate speech. While it can express empathy, respect, and social harmony, it may also create misunderstanding, reduce transparency, or conceal personal interests. In this sense, ta'arof functions as a social technology for regulating relationships.

Its importance became especially visible in the Qajar era, when Iran experienced major political, economic, and cultural changes and was increasingly exposed to foreign observers. European travelers often viewed ta'arof either as a sign of refined hospitality or as a confusing and overly complex practice. Their travelogues provide valuable descriptions of ta'arof in hospitality, trade, official meetings, and everyday interaction. This study aims to examine the various manifestations of ta'arof in Qajar travelogues and to show how it served both as a tool of social cohesion and a source of intercultural misunderstanding. It argues that ta'arof is far more than simple politeness and is one of the most distinctive symbols of Iranian culture.

Material & Methods

This research adopts a qualitative, text-based approach grounded in discourse analysis and comparative cultural interpretation. The primary corpus consists of selected travelogues written by European visitors to Iran during the Qajar period, including diplomats, merchants, missionaries, military officers, and independent travelers. These texts were chosen based on three criteria:

- explicit reference to ta'arof, politeness rituals, or Persian etiquette;
- detailed descriptions of social interactions involving hosts, officials, merchants, or common people; and
- availability in reliable published editions.

Using discourse analysis, the study examines how travelers described ta'arof, the linguistic choices they used, and the implicit cultural assumptions embedded in their interpretations. These descriptions are then contextualized within broader European notions of civility, sincerity, and social hierarchy in the nineteenth century. Comparative cultural analysis further allows the study to juxtapose Iranian norms of politeness with European expectations, thus identifying sources of misunderstanding.

Additionally, the research draws on secondary literature in Iranian cultural studies, anthropology of etiquette, and Qajar historiography to clarify the conceptual framework. By

integrating close reading of primary texts with theoretical insights, the methodology aims to uncover both explicit statements and underlying narratives shaping European perceptions of Iranian social conduct.

Conclusion

This study used qualitative content analysis of European travelogues from the Qajar era to examine ta'arof as a cultural and communicative mechanism rather than merely a linguistic custom or social ritual. The findings show that ta'arof is presented in travel narratives in complex and sometimes contradictory ways, standing between praise and criticism, understanding and misinterpretation, and politeness and performativity. Many European travelers described ta'arof as a sign of hospitality, humility, cultural richness, and social refinement. They saw it as a means of preserving honor, creating intimacy, and reducing tension in everyday interactions. However, others judged it through their own cultural norms and interpreted it as excessive, indirect, time-consuming, or even hypocritical. These misunderstandings often reflected cultural differences rather than the actual social logic of Qajar Iran, where directness could be seen as rude and socially disruptive. The study also shows that ta'arof played an important role in managing power relations, reinforcing hierarchy, and facilitating social and administrative interactions in a context of weak institutions. Overall, ta'arof in Qajar Iran was not simply politeness or hypocrisy, but part of a broader cultural code for handling complex social relations.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

بازنمایی تعارف در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار؛ از ادب اجتماعی تا سوءبرداشت فرهنگی

جعفر آقازاده^۱، سپیده محسن زادگان^۲ و سمانه جباری پروین^۳

۱- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۲- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۳- گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پدیده «تعارف» یکی از عناصر شاخص در فرهنگ ایرانی است که بازتاب‌های متنوع آن را می‌توان در متون تاریخی و ادبی، به‌ویژه سفرنامه‌های اروپایی دوره قاجار، به‌وضوح مشاهده کرد. سفرنامه‌نویسان این دوره که تجربه زیسته خود را روایت کرده‌اند و با نگاه بیرونی به جامعه می‌نگریستند توصیف‌های گسترده‌ای از روابط اجتماعی، مناسبات قدرت، آیین‌های مهمانی، مبادلات اقتصادی و مراودات اداری ارائه داده‌اند که در بسیاری از آن‌ها نقش پررنگ تعارف قابل توجه است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و بررسی مجموعه‌ای از سفرنامه‌های شاخص اروپائیان به ایران در دوره قاجاری، به این پرسش اساسی پاسخ می‌دهد که تعارف چه بازتابی در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار داشته است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که تعارف در متون سفرنامه‌ای صرفاً یک رفتار روزمره یا ادب معمول نیست، بلکه به‌مثابه ابزاری فرهنگی برای تنظیم روابط اجتماعی، مدیریت فاصله قدرت، حفظ آبرو و تقویت همبستگی اجتماعی عمل می‌کند. سفرنامه‌نویسان ایرانی اغلب این مفهوم را بخشی طبیعی و ضروری از زیست اجتماعی می‌دانند و آن را در قالب هنجاری فرهنگی توضیح می‌دهند؛ اما روایت‌های اروپائیان معمولاً با شگفتی، سردرگمی یا حتی سوءفهم همراه است. آنان تلاش می‌کنند تعارف را با مقوله‌های فرهنگی خود تطبیق دهند و گاه آن را به‌عنوان رفتاری مبالغه‌آمیز، پیچیده یا غیرعملی تصویر می‌کنند. این تفاوت دیدگاه‌ها امکان بررسی عمیق‌تر درک متقابل فرهنگی و چگونگی مواجهه ناظران خارجی با ساختار اجتماعی ایران را فراهم می‌سازد.
دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۷	
پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲	
صص: ۴۳-۵۴	
واژگان کلیدی: فرهنگ، قاجار، تعارف، سفرنامه.	

استناد: آقازاده، جعفر؛ محسن زادگان، سپیده؛ و جباری پروین، سمانه. (۱۴۰۴). بازنمایی تعارف در سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار؛ از ادب اجتماعی تا سوءبرداشت فرهنگی. *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۳)، ۴۳-۵۴.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57091.1070>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.3.4.6>

مقدمه

فرهنگ تعارف، به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین سازوکارهای ارتباطی در ایران، نظامی پیچیده از گفتار، رفتار و نشانه‌های اجتماعی را شکل می‌دهد که ریشه‌های آن را می‌توان در لایه‌های عمیق تاریخ و حافظه جمعی ایرانیان جست‌وجو کرد. تعارف تنها مجموعه‌ای از عبارات مؤدبانه یا رفتارهای ظاهری نیست، بلکه نوعی زبان پنهان و کارآمد است که از طریق آن افراد می‌کوشند نظم اجتماعی، سلسله‌مراتب، حرمت‌گذاری و تصویر مطلوب از خود را تثبیت کنند. این پدیده، به دلیل گستره وسیع کاربرد در تمامی عرصه‌های زندگی روابط خانوادگی گرفته تا مناسبات سیاسی و اقتصادی به یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های فرهنگ ایرانی تبدیل شده است. نظام تعارف بر اساس تناقضی درونی عمل می‌کند؛ تناقض میان حقیقت و ظاهر، میان تمایل واقعی فرد و ضرورت حفظ آداب اجتماعی. چنین شکافی میان «خواست واقعی» و «گفتار پسندیده» باعث شده است که تعارف نقشی دوگانه پیدا کند. از یک‌سو، ابزار همدلی، احترام، هموار کردن روابط و حفظ کرامت طرف مقابل است، و از سوی دیگر، در مواردی می‌تواند مانعی برای ارتباط شفاف، عاملی برای سوءتفاهم یا حتی پوششی برای ریا، تعارفات اغراق‌آمیز و مدیریت منافع باشد. همین ماهیت دوگانه باعث شده تعارف صرفاً یک رفتار اجتماعی ساده نباشد، بلکه به‌نوعی فناوری اجتماعی برای تنظیم مناسبات و مدیریت تعاملات پیچیده تبدیل شود. این اهمیت زمانی دوچندان می‌شود که تعارف را در متن عصر قاجار بررسی کنیم؛ عصری که جامعه ایرانی در آن با موجی از تغییرات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مواجه شد. گسترش روابط خارجی، امضای معاهدات سیاسی، سفر و حضور دیپلمات‌ها و جهانگردان غربی، و ورود مفاهیم تازه‌ای چون «تمدن»، «پیشرفت»، «آداب اروپایی» و «سفارتخانه» زمینه‌ای فراهم کرد که رفتارهای اجتماعی ایرانیان بیش از هر زمان دیگری در معرض نگاه و داوری بیگانگان قرار گیرد. درباریان، رجال سیاسی، تجار، مردم عادی و حتی مقامات حکومتی ناچار شدند با الگوهای رفتاری جدیدی روبه‌رو شوند که گاه با شیوه‌های سنتی تعامل از جمله تعارف در تضاد بود. همین مواجهه، تعارف را به موضوعی حساس و قابل مشاهده در چشم شاهدان خارجی تبدیل کرد. سفرنامه‌های اروپایی این دوره یکی از صریح‌ترین و گاه صمیمی‌ترین منابع برای تحلیل این پدیده‌اند. نویسندگان این سفرنامه‌ها، که غالباً با پیش‌فرض‌ها و قواعد ارتباطی متفاوتی وارد ایران می‌شدند، در برخورد با رفتارهای تعارفی ایرانیان تجربه‌ای دوگانه داشتند: برخی آن را نشانه ادب و مهمان‌نوازی مثال‌زدنی می‌دانستند و برخی دیگر از پیچیدگی و عدم شفافیت آن شگفت‌زده بودند. آنان با ثبت لحظه‌به‌لحظه تعاملات خود با مردم و دربار، جزئیاتی را ارائه کرده‌اند که در منابع داخلی کمتر بازتاب یافته؛ از آئین پذیرایی و دعوت‌ها گرفته تا تعارفات در معاملات، ملاقات‌های رسمی، گفت‌وگوهای روزمره، روابط طبقاتی و حتی مناسبات قدرت.

مطالعات پیشین پیرامون پدیده «تعارف» در فرهنگ ایرانی، عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی، سیاسی، ادبی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی متمرکز بوده‌اند. کتاب «مطالعه تاریخی پدیده تعارف و تبیین نتایج اجتماعی» اثر محمد سلماسی‌زاده (۱۳۹۶) با نگاهی تاریخی، بیشتر به ریشه‌ها و کارکردهای سیاسی تعارف پرداخته و در تحلیل تحول آن در عصر قاجار، دچار کم‌عمقی است. کتاب «تعارف و رودربایستی» اثر نجفی و آقایی (۱۳۹۶) ضمن اشاره به پیشینه، بیشتر رویکرد ادبی و روان‌شناختی دارد و خود به کمبود کارهای جامع در مفهوم‌شناسی و آسیب‌شناسی این پدیده اذعان می‌کند. سوفیا کوتلاکی در کتاب «نظام ادب، تعارف و وجه در فرهنگ ایرانی» (۱۳۹۷) با رویکرد جامعه‌شناختی، تعارف را در بستر ادب ایرانی و آیین‌های روزمره ایرانی بررسی کرده و مقاله شایلی علیرضایی «تعارف در فرهنگ مردم ایران» (۱۳۸۷) نیز نگاهی کلی به فرهنگ مردم دارد و به‌طور عمیق به تعارف در عصر قاجار نپرداخته است. مقاله حاضر با تمرکز ویژه بر «تعارف» در سفرنامه‌های دوره قاجار، با رویکردی تحلیلی، به بررسی «کارکردهای فرهنگی و اجتماعی مثبت» از تعارف و همچنین «داوری‌های منفی و سوءبرداشت‌های سیاحان غربی» آن از نگاهی دیگر می‌پردازد. این پژوهش با تلفیق نگاه تاریخی دوره قاجار با تحلیل فرهنگی و بررسی تطبیقی نگاه غربی و درونی و تمرکز بر سفرنامه‌ها به‌عنوان منبع کلیدی، سعی در ارائه تصویری جامع‌تر و متعادل‌تر از این پدیده دارد. پژوهش حاضر با اتکا به این منابع و با نگاهی تحلیلی، تلاش می‌کند تحول تعارف را در طول دوران قاجار، زمینه‌های گسترش یا دگرگونی آن، و نقش آن در تصویرسازی از هویت ایرانی در برابر نگاه خارجی بررسی کند.

هدف اصلی این تحقیق نه‌تنها شناسایی جلوه‌های مختلف تعارف در این دوره، بلکه فهم سازوکارهای عمیق‌تری است که آن را به یکی از برجسته‌ترین عناصر فرهنگ ارتباطی ایرانی تبدیل کرده است. این مطالعه می‌کوشد نشان دهد که چگونه تعارف در عصر

قاجار، هم ابزاری برای انسجام اجتماعی بود و هم عنصری که گاه سوءتفاهم‌های میان ایرانیان و اروپاییان را تشدید می‌کرد؛ و چگونه این رفتار ظاهراً ساده، معنایی فراتر از ادب روزمره یافته و به یکی از شاخص‌ترین نمادهای فرهنگی ایران تبدیل شده است.

تعارف؛ چارچوب مفهومی و نظری

ریشه‌شناسی و تحول معنایی واژه تعارف

واژه «تعارف» ریشه در زبان عربی دارد و از باب «تفاعل» مشتق شده است. فعل «تَعَارَفَ» در معنای نخستین خود بر «شناخت متقابل» و «آشنایی دوسویه» دلالت دارد و ناظر بر کنشی است که در آن، دو طرف به شناخت یکدیگر نائل می‌شوند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵/۶۷۹۳). این معنا در متون کهن و فرهنگ‌های لغت فارسی عربی بازتاب یافته و بر جنبه ارتباطی و تعاملی واژه تأکید دارد.

تعارف در منابع لغوی، ادبی و سنت زبانی فارسی

بررسی منابع لغوی و ادبی فارسی نشان می‌دهد که تعارف از دیرباز جایگاهی مهم در فرهنگ معاشرت ایرانیان داشته است. فرهنگ‌های لغت، تعارف را مجموعه‌ای از رفتارهای گفتاری و عملی می‌دانند که از خوش‌آمدگویی و احوال‌پرسی آغاز می‌شود و تا دعوت به مهمانی، فراهم کردن اسباب ضیافت و تقدیم هدیه ادامه می‌یابد. این گستره معنایی حاکی از آن است که تعارف در فرهنگ ایرانی، پیوندی تنگاتنگ با آداب اجتماعی و روابط انسانی دارد.

از این منظر، تعارف در سنت زبانی فارسی واجد دولاویه هم‌زمان است: لایه‌ای هنجاری که بر ادب، احترام و آداب معاشرت تأکید دارد و لایه‌ای انتقادی که تعارف را رفتاری اغراق‌آمیز و گاه فاقد پشتوانه عملی معرفی می‌کند. این دوگانگی معنایی، زمینه‌ساز برداشت‌های متفاوت از تعارف در دوره‌های مختلف تاریخی شده است.

گذار نظری: از مفهوم تعارف به بازنمایی آن در سفرنامه‌ها

پس از روشن‌سازی تعارف در منابع لغوی، مرحله ضروری بعدی توجه به نحوه بازنمایی این پدیده در متون تاریخی است. هرچند تعارف را می‌توان از منظرهای زبان‌شناختی، جامعه‌شناختی و انسان‌شناختی تحلیل کرد، اما فهم واقعی و عینی آن زمانی حاصل می‌شود که در بستر موقعیت‌های واقعی تعامل اجتماعی بررسی شود. در این میان، سفرنامه‌های دوره قاجار جایگاهی ویژه پیدا می‌کنند؛ زیرا این آثار نه صرفاً روایت‌هایی ادبی یا سرگرم‌کننده، بلکه اسنادی روزنگارگونه و مبتنی بر مشاهده مستقیم‌اند که نویسندگان آن‌ها اغلب بدون پیش‌زمینه‌ای فرهنگی نسبت به ایران، رفتارهای اجتماعی را با دقت و حساسیت بیشتری ثبت کرده‌اند. سفرنامه‌نویسان اروپایی، به دلیل تفاوت‌های آشکار میان نظام‌های ارتباطی ایران و غرب، بیش از دیگر منابع به رفتارهای تعارفی واکنش نشان داده و آن‌ها را در قالب توصیف‌هایی جزئی، گزارش‌هایی مقایسه‌ای و گاه تحلیل‌هایی انتقادی یا شگفت‌زده منعکس کرده‌اند. این بازتاب‌ها نه تنها فراوان‌اند، بلکه در حوزه‌های مختلفی چون روابط دیپلماتیک، دیدارهای درباری، مناسبات تجاری، مهمان‌نوازی، معاشرت‌های روزمره و حتی تعاملات میان طبقات اجتماعی دیده می‌شوند. از همین رو، سفرنامه‌ها بستری فراهم می‌کنند تا بتوان تعارف را به‌عنوان یک «رفتار در عمل» مشاهده کرد و از سطح تعریف‌های نظری فراتر رفت.

ویژگی‌های مثبت تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار

در سفرنامه‌های دوره قاجار، تعارف نقشی چندوجهی و عمدتاً مثبت ایفا می‌کرد. این تعارفات نه تنها به‌عنوان ابزاری برای نمایش ادب، حسن نیت و رعایت آداب معاشرت در برخورد با دیگران به کار می‌رفت، بلکه به‌عنوان سازه‌ای فرهنگی به تسهیل روابط، کاهش تنش‌های احتمالی در مواجهه با فرهنگ‌های ناآشنا نیز عمل می‌کرد. این تشریفات کلامی، فضایی برای درک متقابل و ایجاد ارتباطی سازنده‌تر فراهم می‌آورد.

تعارف به مثابه ادب اجتماعی و مهمان‌نوازی

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تعارف ایرانیان، ادب اجتماعی و مهمان‌نوازی بوده است. سیاحان و دیپلماتان خارجی بارها به مهربانی، فروتنی و احترام ایرانیان در تعاملات روزمره اشاره کرده‌اند. تعارف در این زمینه، نه فقط بیان احترام بلکه ابزاری برای ایجاد آرامش، خوشایند ساختن مهمان و نمایش مهارت‌های اجتماعی میزبان بود. بیشوپ، یکی از این ناظران، ایرانیان را مردمی بذل‌کار و

مهمان نواز توصیف می‌کند و یادآور می‌شود که میزبانان ایرانی با فروتنی و ادب تمام، جایگاه مهمان را به‌طور نمادین بالا می‌برند و او را تا جاده بدرقه می‌کنند (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۳۱-۳۳).

در متن‌های مشابه، بنجامین، سفیر ایالات متحده در ایران، این وجه تعارف را نشانه کمال انسانیت و مهربانی ایرانیان دانسته است و از صمیمیت آنان در رفتارهای روزمره خود شگفت‌زده شده است. به باور او، حتی طبقات کشاورز با شرایط محدود معیشتی و خستگی نیز با رفتار مؤدبانه و گرم، نشان می‌دادند که مهمان‌نوازی و رعایت ادب در جامعه ایرانی ریشه‌های عمیق فرهنگی دارد (بنجامین، ۱۳۶۹: ۲۱۴).

بلوشر، کارگزار آلمانی نیز از مهمان‌نوازی ایرانیان بسیار تعریف کرده و آن را ریشه در سنت‌های دیرینه دانسته و علل عقب‌ماندگی هتل‌ها و مسافرخانه‌های ایران را هم همین امر بیان کرده است (بلوشر، بی تا: ۳۰۸). پولاک، پزشک دربار ناصری، نیز به تداوم احترام و ادب ایرانیان در مواجهه با بیماران و مهمانان اشاره دارد. او توضیح می‌دهد که ایرانیان پرداخت پول به طبیب را بی‌ادبی می‌دانند و رسم چنین است که قالیچه‌ای، اسبی، شالی به‌عنوان تعارف به طبیب می‌دهند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۱۱). در ادامه وی به نزاکت و احترام خاص ایرانیان در روابط اجتماعی اشاره می‌کند و معتقد است که تعارف بخشی از نظام رفتاری منظم بوده است؛ حتی در موقعیت‌هایی مانند عیادت دکتر از بیمار برای رعایت ادب اجتماعی انواع شیرینی را در ظروف نقره چیده و توسط پیشخدمت اول خانه به منزل طبیب فرستاده می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۱۱).

نوبویوشی فوروکاوا، نماینده ژاپن، نیز تعارف‌های رسمی و آداب مخصوص پذیرایی در خانه‌های اعیان را ثبت کرده است. او اشاره می‌کند که ایرانیان هنگام پذیرایی مهمان، با خم کردن سر، دست راست را روی سینه می‌گذارند و با ترتیب دقیق پذیرایی، شامل چای، قهوه و قلیان، نشان می‌دهند که ادب و احترام از اصول بنیادین تعامل اجتماعی آنان است (فوروکاوا، ۱۳۸۴: ۲۶۷).

سرپرسی سایکس، نماینده انگلیس که به کرات سفر به ایران داشته و وضع مردم را از نزدیک دیده بود هم به این مهمان‌نوازی اشاره کرده و گفته به مناسبت ورودش به شهر، مقامات رسمی اسبی با یراق طلا برایش فرستاده بودند (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۵). دروویل نیز به مهمان‌نوازی ایرانیان اشاره کرده و آن را ناشی از خودنمایی آن‌ها بیان کرده است (دروویل، ۱۳۶۵: ۸۷). بروگش، عضو هیئت دولت پروس در دربار ایران با وجود نگاه انتقادی‌اش به تعارف، به ظرافت‌های موجود در رسوم مهمان‌نوازی اذعان می‌کند و توضیح می‌دهد که ایرانیان با توجه به مقام و شأن مهمان، میزان و نوع تعارف، نحوه پذیرایی، ترتیب نشستن و حتی زمان صرف چای و بدرقه را تنظیم می‌کردند (بروگش، ۱۳۶۸: ۱۲۶).

این نکته نشان می‌دهد که تعارف، سازوکاری انعطاف‌پذیر بوده و وابسته به موقعیت و جایگاه اجتماعی طرف مقابل تنظیم می‌شده است. اوژن اوین، در سفرنامه خود به آیین طولانی و پرزرق‌وبرق استقبال اشاره کرده است که به پیشواز مهمان موردنظر می‌روند و به گرمی از او پذیرایی می‌کنند (اوین، ۱۳۶۲: ۷۸). در ادامه وی به مهمان‌نوازی گرم کرده‌ها هم اشاره کرده است که دارای آداب و رسوم خاص خود هستند (اوین، ۱۳۶۲: ۱۱۲). رایس نیز در این باب به این اشاره دارد که عده‌ای از روستایی‌ها بسیار مهمان‌نواز هستند به‌گونه‌ای که اعیانی‌ترین و بهترین خانه خود در روستا را به مهمان‌ها اختصاص می‌دهند و هرچند روز یک‌بار صاحب‌خانه به دیدار مهمان‌ها رفته و تمام نیازهای آن‌ها اعم از غذا، گوشت، سبزی، میوه و غیره را تأمین می‌کند (رایس، ۱۳۸۳: ۵۶). این مشاهدات همگی نشان می‌دهد که تعارف در سطح اجتماعی و فردی، وسیله‌ای برای ایجاد صمیمیت و پیوند میان افراد بوده و مهارت ایرانیان در ابراز ادب و فروتنی، جلوه‌ای مثبت و برجسته داشته است.

تعارف به‌مثابه زبان شاعرانه، عاطفی و بلاغی در فرهنگ ارتباطی ایرانیان

تعارف در روایت بسیاری از سفرنامه‌نویسان دوره قاجار، صرفاً یک رسم اجتماعی یا مجموعه‌ای از عبارات تشریفاتی نیست، بلکه به‌مثابه زبانی عاطفی، شاعرانه و متأثر از سنت ادبی و بلاغی زبان فارسی بازنمایی شده است. این زبان، کارکردی فراتر از انتقال ساده پیام دارد و در بستر فرهنگی ایران، به‌عنوان ابزاری برای تنظیم احساسات، حفظ حرمت اجتماعی و زیباسازی گفتار عمل می‌کند. فورویره بر این باور است که بسیاری از تعارفات ایرانیان، به‌ویژه مدح و ثنا، ریشه در احساسات، اخلاق و روحیه شاعرانه مردم دارد و نمی‌توان آن‌ها را صرفاً به‌عنوان دروغ یا تملق تلقی کرد؛ حتی اگر این تعارفات واجد اغراق باشند (فورویره، بی تا: ۱۴۰) از نگاه او، اغراق در تعارف بیش از آنکه نشانه فقدان صداقت باشد، بازتاب نوعی حساسیت فرهنگی در بیان عواطف است.

پولاک نیز تعارف را نوعی زبان عاطفی معرفی می‌کند که جایگزین بیان مستقیم احساسات می‌شود و فضایی امن برای ابراز احترام، محبت و فروتنی فراهم می‌آورد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۹۰-۱۸۹). این نکته نشان می‌دهد که در فرهنگ ارتباطی ایران، تعارف نقش میانجی را ایفا می‌کند؛

به این معنا که احساسات و مقاصد فردی از طریق لایه‌ای از نرمی زبانی و اغراق کنترل شده منتقل می‌شوند. چنین الگویی از گفتار، به کاهش تنش‌های بالقوه در روابط اجتماعی و حفظ تعادل میان صراحت و ادب کمک می‌کند.

در همین راستا، گوینو با تأکید بر علاقه ایرانیان به شعر و بلاغت فارسی، تعارف را نوعی «شعر روزمره» می‌داند که در آن، واقعیت‌ها نه به صورت عربی، بلکه در قالبی زیباشناسانه و نرم بازنمایی می‌شوند (گوینو، ۱۳۸۳: ۲۳۷). کارلا سرنا نیز با نگاهی مشابه، تعارفات اغراق آمیز را عاملی برای ایجاد فضایی شاعرانه و دلنشین در گفت‌وگو می‌داند که ارتباطات اجتماعی را از خشکی و یکنواختی دور می‌سازد (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۲). این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که اغراق در تعارف، بخشی از زیبایی‌شناسی گفتار ایرانیان است و درک آن بدون توجه به سنت ادبی زبان فارسی، ناقص خواهد بود.

تحلیل تطبیقی این روایت‌ها نشان می‌دهد که اغراق و شاعرانه‌بودن تعارف را نمی‌توان به‌طور یک‌سویه به‌عنوان نشانه‌ای از ریاکاری یا دروغ‌گویی تفسیر کرد. در بستر فرهنگی ایران عصر قاجار، تعارف بخشی از نظام بلاغی زبان فارسی است که در گفتار روزمره بازتولید شده و کارکردی چندلایه دارد: از یک‌سو، ابزاری برای بیان عواطف و حفظ ادب اجتماعی است و از سوی دیگر، شیوه‌ای برای مدیریت روابط، کاستن از تنش و تنظیم فاصله‌های اجتماعی. از این منظر، تعارف نه صرفاً یک الگوی رفتاری، بلکه جلوه‌ای از پیوند عمیق زبان، ادب و فرهنگ در جامعه ایرانی به شمار می‌آید که فهم آن مستلزم در نظر گرفتن زمینه‌های ادبی و تاریخی آن است.

تعارف، حرکات بدنی و نمادهای احترام

تعارف محدود به گفتار نبوده و به رفتار و حرکات بدنی نیز تعمیم یافته است. نوبویوشی فوروکاوا، فرستاده ژاپن، با نگاهی دقیق به آداب پذیرایی در خانه‌های اعیان ایرانی، توضیح می‌دهد که حرکات دست، خم کردن سر، آداب نوشیدن چای و قهوه، ترتیب نشستن و حتی طرز نگاه و لبخند همگی بخشی از نظام نمادین تعارف محسوب می‌شده است (فوروکاوا، ۱۳۸۴: ۲۶۷). به نوشته گوینو ایرانیان وقتی می‌خواهند یکدیگر را ببینند هم آداب خاصی دارند ابتدا برای اجازه غلامی را به خانه می‌زبان می‌فرستند و سپس صاحب‌خانه می‌گوید آماده پذیرایی هستم، همچنین برای استقبال از مهمان خود صاحب‌خانه یا پسرش پیش‌قدم می‌شوند (گوینو، ۱۳۴۱: ۱۰۷). این نظام چندلایه نشان می‌دهد که تعارف در ایران دوره قاجار، نه فقط یک رفتار زبانی، بلکه سازوکاری اجتماعی و فرهنگی بوده که از طریق گفتار، حرکات بدنی و نمادهای فرهنگی، احترام و توجه را منتقل می‌کرده است. از این منظر، تعارف بخشی از «فرهنگ بدن» و «زبان غیر کلامی» ایرانیان به شمار می‌رفته است.

جنبه‌های منفی تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار

تعارف میان وقت‌کشی و کارکرد اجتماعی در جامعه قاجار

یکی از جنبه‌های منفی تعارف که در سفرنامه‌های دوره قاجار به‌طور مکرر مورد انتقاد قرار گرفته، اتلاف وقت و طولانی شدن روابط اجتماعی است. بسیاری از سیاحان خارجی همچون گرتروود بل شاعر و خواهرزاده سفیر بریتانیا در دربار ناصرالدین‌شاه، تعارفات ایرانیان را فرایندی زمان‌بر و خسته‌کننده توصیف کرده که مانع از انجام سریع و کارآمد امور می‌شده است. وی در نامه‌های خود از طولانی شدن مراسم استقبال و تعارف در ملاقات‌ها انتقاد می‌کند و می‌نویسد که در دیدارهای روزمره، تعارفات گاه تا ده دقیقه ادامه داشته و با تکرار عباراتی کلیشه‌ای مانند «خوش آمدید، خانه و باغ از آن شماسست» همراه بوده است (بل، ۱۳۶۳: ۹). لیدی شیل نیز در توصیف مراسم دیدوبازدید نوروزی در دربار قاجار، تعارفات و تشریفات را خسته‌کننده و زمان‌بر معرفی می‌کند و اشاره می‌کند که دیدارهای نوروزی گاه تا یک هفته طول می‌کشید و بخش عمده‌ای از وقت افراد صرف تکرار آداب ثابت و گفتگوهای رسمی می‌شد (شیل، ۱۳۶۸: ۹۶).

سایکس نیز تجربه‌ای مشابه گزارش می‌دهد و استقبال رسمی ایرانیان از مهمانان خارجی را بسیار طولانی و پرتشریفات و با صداهای آزاردهنده بوق و کرنا توصیف می‌کند که این امر موجب خستگی و نارضایتی مهمانان خارجی می‌گردیده است (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۵). این توصیفات نشان می‌دهد که تعارف، در نگاه ناظران غربی، با فقدان نظم زمانی و افراط در تشریفات همراه بوده است. یوشیدا ماسهارو، نماینده ژاپن، یکی دیگر از جلوه‌های اتلاف وقت در تعارف ایرانیان را رسم قلیان کشیدن در مجالس می‌داند. او توصیف می‌کند که قلیان به صورت نمادین و همراه با تعارف، دست‌به‌دست می‌چرخیده و این روند که اغلب طولانی و تکراری بوده، بیانگر اهمیتی اندک به زمان عینی در تعاملات اجتماعی ایرانیان است (ماسهارو، ۱۳۷۳: ۱۰۸).

چارلز ویلز نیز با لحنی انتقادی، این اتلاف وقت را ناشی از بی‌اهمیت شمردن زمان در جامعه ایرانی می‌داند و معتقد است که ایرانیان بخش قابل توجهی از وقت خود را صرف تعارفات طولانی و امور غیرکارآمد می‌کنند (ویلز، ۱۳۶۳: ۲۰۶). همچنین وی بعضی از تعارفات را همچون گفتن "بسم الله" حین تعارف غذا را غیرقابل قبول و ناخوشایند بیان کرده است (ویلز، ۱۳۶۸: ۶۴). با این حال، فراتر از این نگاه انتقادی، می‌توان از خلال همین توصیفات دریافت که تعارف، صرفاً عادت و وقت‌گیر و بی‌هدف نبوده، بلکه کارکردی اجتماعی داشته است. تعارفات طولانی، فرصتی برای سنجش طرف مقابل، ایجاد اعتماد متقابل و تثبیت جایگاه اجتماعی افراد فراهم می‌کرد. آنچه برای سیاحان غربی اتلاف وقت تلقی می‌شد، در بستر فرهنگی ایران، بخشی از فرآیند برقراری رابطه و ورود تدریجی به گفت‌وگوی اصلی به شمار می‌آمد.

از این منظر، تعارف را می‌توان نوعی «سرمایه زمانی» دانست که افراد با صرف آن، پیوندهای اجتماعی خود را تقویت می‌کردند. سفرنامه‌های دوره قاجار ناخواسته این دوگانگی را آشکار می‌کنند: تعارف از یک‌سو، در نگاه مدرن و کارکردگرا نشانه‌ای از ناکارآمدی و بی‌نظمی زمانی است و از سوی دیگر، در جامعه سنتی ایران ابزاری مؤثر برای انسجام اجتماعی، مدیریت روابط و کاهش تنش‌های بالقوه محسوب می‌شود.

مبالغه، اغراق و مدح در توصیف سیاحان غربی از تعارف

یکی از پرتکرارترین جلوه‌های تعارف در سفرنامه‌های دوره قاجار، مبالغه در مدح و ستایش و فاصله گرفتن گفتار از واقعیت است. بسیاری از سیاحان اروپایی، تعارف ایرانیان را نه صرفاً یک رسم اجتماعی، بلکه نوعی شیوه گفتاری مبتنی بر اغراق، تمجید افراطی و گاه دروغ‌پردازی توصیف کرده‌اند. از منظر این نویسندگان، تعارف به‌ویژه در ارتباطات رسمی و دیدارهای اجتماعی، به قدری فراگیر بوده که مرز میان ادب و تظاهر را از میان برداشته است. جان ویشارد در کتاب خود بیان کرده است که ایرانیان همیشه در رعایت ادب و احترام به مهمان بیش از حد مبالغه می‌کنند و این عبارات اغراق‌آمیز آن‌ها را خسته نمی‌کند و این مکالمات را ضرورت زندگی اجتماعی خود می‌دانند و به‌صورت عادی در تمام مناسبات اقتصادی و تجاری از آن استفاده می‌کنند که این کار به چشم غربی‌ها نمود رفتار و حرکات شوخی بچگانه است. وی همچنین آورده است که ایرانی‌ها در حین نوشتن نامه‌های اداری خود نیز به این مسائل بسیار توجه کرده و از القاب مخصوص و طولانی استفاده می‌کنند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۸۹). هنری بایندر، جهانگرد فرانسوی هم در تأیید تعارفات اغراق‌آمیز ایرانیان، آن را پوچ و توخالی عنوان کرده و گفته است که مردم مشرق زمین می‌گویند همه دارایی من به تو تعلق دارد، ولی اگر تکه نانی از آن‌ها بخواهی به هر بهانه‌ای متوسل می‌شوند تا آن را مضایقه کنند (بایندر، ۱۳۷۰: ۱۱۴).

تعارف میان سنت ایرانی و سوءبرداشت غربی؛ از داوری اخلاقی تا تفسیر فرهنگی

در سفرنامه‌های دوره قاجار، تعارف یکی از مناقشه‌برانگیزترین جلوه‌های فرهنگ ایرانی در مواجهه با نگاه سیاحان غربی است. بخش قابل توجهی از این نویسندگان، تعارفات اغراق‌آمیز ایرانیان را با معیارهای اخلاقی و گفتاری فرهنگ خود سنجیده و آن را نشانه‌ای از ناصداقتی، تظاهر یا حتی دروغ‌گویی تلقی کرده‌اند. این داوری‌ها، بیش از آنکه تحلیلی بی‌طرفانه از رفتار اجتماعی ایرانیان باشد، بازتاب شکاف عمیق فرهنگی میان نظام ارتباطی شرق و غرب است؛ شکافی که در آن، زبان نمادین، ادب کلامی و اغراق کنترل شده ایرانیان، در قالب مفاهیمی چون فریب و ریا فهم می‌شود.

برخی سیاحان، از جمله هنری آستین لایارد، کوشیده‌اند این پدیده را درون جامعه ایران نیز تفکیک کنند. لایارد با تمایز میان شهرنشینان و روستاییان، تعارف را بیشتر پدیده‌ای شهری و محصول تشریفات اجتماعی، مناسبات قدرت و ساختارهای اداری می‌داند. او شهرنشینان ایرانی را گرفتار تعارفات کاذب و گفتار غیرصادقانه معرفی می‌کند (لایارد، ۱۳۶۷: ۳۴۰) درحالی که در سفرش به مناطق بختیاری‌نشین روستاییان آنجا را، علی‌رغم پایبندی به مهمان‌نوازی، صریح‌تر و کم‌تکلف‌تر توصیف می‌کند (لایارد، ۱۳۶۷: ۴۹). این نگاه نشان می‌دهد که از منظر برخی ناظران غربی، تعارف نه یک خصلت ملی، بلکه پیامد شرایط اجتماعی خاص، به‌ویژه زندگی شهری و روابط سلسله‌مراتبی قدرت تلقی می‌شده است. در مجموع، سفرنامه‌های دوره قاجار تصویری دوگانه از تعارف ارائه می‌دهند: از یک‌سو، تعارف به‌عنوان رفتاری اغراق‌آمیز، غیرصادقانه و فریبکارانه موردنقد قرار می‌گیرد؛ و از سوی دیگر، به‌مثابه زبانی عاطفی، شاعرانه و فرهنگی ستایش می‌شود. تحلیل این دوگانگی نشان می‌دهد که داوری‌های منفی درباره تعارف، بیش از آنکه بازتاب واقعیت اجتماعی ایران باشد، حاصل ناآشنایی با منطق فرهنگی، ادبی و زبانی جامعه ایرانی است. از منظر تاریخ فرهنگی، تعارف را می‌توان یکی از سازوکارهای اساسی جامعه ایرانی برای حفظ تعادل میان احساس، ادب و ساختارهای اجتماعی دانست؛

سازوکاری که بخشی از هویت فرهنگی ایرانیان در عصر قاجار را شکل داده و درک آن بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی، ناقص خواهد بود.

تعارف به‌مثابه سازوکار اجتماعی در ایران قاجاری

تعارف ابزار تنظیم روابط اجتماعی و فرهنگی

در سطح تحلیل اجتماعی، تعارف را می‌توان به‌مثابه الگویی رفتاری و زبانی پیچیده بررسی کرد که فراتر از ادب اجتماعی متعارف عمل می‌کند. برخلاف ادب روزمره که غالباً به هنجارهای عمومی نزاکت محدود است، تعارف رفتاری موقعیت‌مند، اختیاری و هدف‌دار است که بسته به زمینه اجتماعی، روابط قدرت و انتظارات متقابل، شکل‌ها و کارکردهای متفاوتی می‌یابد (فایکا، ۱۳۹۵: ۱۰۵-۱۰۸). از این منظر، تعارف نه کنشی ثابت، بلکه سازوکاری انعطاف‌پذیر برای مدیریت روابط اجتماعی به شمار می‌رود. گوینو این الفاظ اغراق‌آمیز را در مناسبات تجاری و خانوادگی ایرانیان نیز رایج دانسته و اشاره می‌کند که تعارفات حین ورود مهمان و پس از ورود متفاوت و طولانی هستند و عبارات به‌کاررفته در هر حالت متفاوت است به باور گوینو، بسیاری از عبارات تعارف‌آمیز اگر به‌صورت لفظی و مستقیم ترجمه شوند، اغراق‌آمیز یا غیرواقعی به نظر می‌رسند؛ حال آنکه در منطق فرهنگی ایرانیان، این عبارات حامل معنایی نمادین‌اند و الزاماً به‌قصد فریب یا دروغ‌گویی به کار نمی‌روند (گوینو، ۱۳۴۱: ۱۰۹).

در وجه مثبت، تعارف نقشی اساسی در تنظیم روابط انسانی ایفا می‌کند. احترام، فروتنی، رودربایستی و مهمان‌نوازی از مهم‌ترین کارکردهای آن هستند که به کاهش تنش، جلوگیری از تقابل مستقیم و حفظ حرمت افراد کمک می‌کنند. این کارکردها به‌ویژه در جامعه‌ای که بر روابط چهره‌به‌چهره و پیوندهای شخصی استوار است، اهمیتی دوچندان می‌یابد. با این حال، همین ویژگی‌ها در شرایط خاص می‌توانند زمینه‌ساز افراط، اغراق و فاصله گرفتن از صداقت شوند.

تحلیل‌های جامعه‌شناختی نشان می‌دهند که گسترش جنبه‌های منفی تعارف اغلب با ساختارهای نابرابر قدرت و ضعف نهادهای رسمی پیوند دارد. در جوامعی که امنیت شغلی، عدالت اداری و شفافیت نهادی تضمین شده نیست، کنشگران اجتماعی برای حفظ موقعیت یا پیشگیری از تعارض، به رفتارهایی چون پنهان‌کاری، دوگویی و تظاهر روی می‌آورند. در چنین بستری، تعارف می‌تواند از ابزاری برای ادب اجتماعی، به راهبردی برای بقا و سازگاری اجتماعی تبدیل شود (سلماسی‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴).

سفرنامه‌های دوره قاجار بازتاب‌دهنده همین دوگانگی‌اند. بسیاری از سیاحان اروپایی، تعارف ایرانیان را با مفاهیمی چون مبالغه، چاپلوسی و ریاکاری تفسیر کرده‌اند. اسپاروی با نگاهی انتقادی، تعارفات اغراق‌آمیز در محافل درباری را عامل فساد اخلاقی و تضعیف شجاعت اجتماعی می‌داند و آن را با رفتارهای دربار لویی چهاردهم مقایسه می‌کند؛ مقایسه‌ای که نشان می‌دهد حتی در ذهن نویسنده غربی نیز این پدیده محدود به ایران نبوده، بلکه در نظام‌های سلطنتی و تشریفاتی قابل‌مشاهده است (اسپاروی، ۱۳۶۹: ۱۲۲-۱۲۳).

فراتر از عرصه اخلاق، تعارف در جامعه قاجار کارکردی ابزاری در مسیر پیشرفت اجتماعی، اداری و اقتصادی داشته است. روایت‌های سفرنامه‌ای نشان می‌دهند که مهارت در تعارف، مدح و تملق، گاه جایگزین شایستگی و تخصص می‌شده و امکان دسترسی به مناصب و منابع را فراهم می‌کرده است. کارلا سرنا و موزر هر دو بر این نکته تأکید دارند که تعارف در دربار قاجار به‌صورت آگاهانه و هدفمند به کار می‌رفته و به ابزاری برای ارتقای موقعیت اجتماعی بدل شده بود (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۱-۷۲؛ موزر، ۱۳۵۶: ۲۰۵). دکتر ویلز نیز به این امر اشاره کرده و شرط موفقیت در جلب نظر اشخاص در ایران را آگاهی کامل از انواع و انجام تعارفات دانسته که هرکس بنا بر پایه و عنوان اشخاص طرز برخورد متفاوتی در موقعیت‌های مختلف از خود نشان می‌دهد (ویلز، ۱۳۶۸: ۶۴).

کارکردهای اقتصادی و اداری تعارف در ساختار قاجاری

این منطق تنها به حوزه سیاست و اداره محدود نمی‌ماند، بلکه در روابط اقتصادی و تجاری نیز حضور پررنگی داشت. گزارش‌های باین و هوسه نشان می‌دهد که تجار ایرانی با بهره‌گیری از تعارف، شعر و تملق، اعتماد طرف مقابل را جلب کرده و مسیر معامله را هموار می‌ساختند. در این چارچوب، تعارف نه صرفاً ابزاری برای فریب، بلکه بخشی از منطق تعامل اقتصادی و شیوه رایج برقراری اعتماد تلقی می‌شد (باین و هوسه، ۱۳۶۳: ۱۱۶).

در عرصه روابط شغلی و اداری نیز، تعارف نقش زبانی غیررسمی اما تعیین کننده ایفا می‌کند. پولاک اشاره می‌کند که گفتگوهای کاری غالباً با تعارفات طولانی آغاز می‌شود و عبور از این مرحله، پیش شرط ورود به اصل موضوع بود، در ادامه اغلب با قسم به سر علی، به سر محمد، به سر شاه و غیره تکرار می‌کردند، گاه‌ها هم بیشتر این سوگندها به حساب طرف مذاکره به کار برده می‌شد مثل به سر شما که اغلب استفاده می‌شد و به هیچ وجه ضامن صحت سخنان نبود (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۳). این روند نشان می‌دهد که تعارف نوعی «آزمون اجتماعی» محسوب می‌شد که از خلال آن، جایگاه، میزان وفاداری و قابلیت اعتماد افراد سنجیده می‌شد. بخش مهمی از کارکرد اقتصادی تعارف در قالب بده‌بستان‌های نمادین و اقتصاد هدیه بروز می‌یافت. گوینو این مناسبات را نوعی فساد پنهان می‌داند که در پوشش ادب و احترام جریان داشت و مرز میان لطف شخصی و رشوه را مبهم می‌کرد (گوینو، ۱۳۸۳: ۲۸۵). با این حال، از منظر تحلیل تاریخی، می‌توان این رفتارها را واکنشی به ضعف ساختارهای رسمی و نبود سازوکارهای شفاف اقتصادی دانست؛ وضعیتی که در آن، روابط شخصی جایگزین قواعد نهادی می‌شود.

بازار نیز یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بروز تعارف بوده است. تعارف‌های احترام‌آمیز در فرآیند چانه‌زنی و معامله، فضایی ایجاد می‌کند که در آن، کنش اقتصادی از منطق صرفاً عقلانی فاصله می‌گرفت و در شبکه‌ای از روابط انسانی معنا پیدا می‌کرد. همان‌گونه که کارلا سرنا اشاره می‌کند، تعارف در بازار نه تنها ابزار فروشنده، بلکه بخشی از تجربه اجتماعی خرید و دادوستد به شمار می‌آمد (گوینو، ۱۳۸۳: ۳۰۲؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۷۲).

در مجموع، تعارف در جامعه قاجار را می‌توان پدیده‌ای چندکارکردی دانست که هم‌زمان نقش تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، ابزار پیشرفت فردی و سازوکاری برای بازتولید شبکه‌های غیررسمی قدرت و اقتصاد را ایفا می‌کرد. این پدیده را نه می‌توان صرفاً به‌عنوان نشانه‌ای از ریاکاری و فریب تقلیل داد و نه می‌توان آن را کاملاً در چارچوب ادب و اخلاق مثبت خلاصه کرد. تعارف، در بستر تاریخی و اجتماعی ایران قاجاری، پاسخی فرهنگی به ناامنی نهادی، نابرابری قدرت و ضرورت مدیریت روابط پیچیده اجتماعی بوده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تکیه بر تحلیل محتوای کیفی سفرنامه‌های اروپایی عصر قاجار، کوشید پدیده‌ی «تعارف» را نه صرفاً به‌عنوان یک رسم زبانی یا آیین اجتماعی، بلکه به‌مثابه سازوکاری فرهنگی، ارتباطی و چندکارکردی در بستر جامعه‌ی ایران قاجاری واکاوی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعارف در این متون، بازنمایی یک‌دست و ساده‌ای ندارد، بلکه در تقاطع میان ستایش و انتقاد، فهم و سوءبرداشت و ادب و تظاهر قرار گرفته است. از یک‌سو، بسیاری از سفرنامه‌نویسان اروپایی، تعارف را جلوه‌ای از ادب اجتماعی، مهمان‌نوازی، فروتنی و روحیه‌ی شاعرانه‌ی ایرانیان دانسته‌اند و آن را نشانه‌ای از غنای فرهنگی و مهارت‌های ارتباطی جامعه ایرانی تلقی کرده‌اند. این نگاه، به‌ویژه در توصیف آیین‌های مهمان‌نوازی، تعاملات روزمره و زبان عاطفی ایرانیان نمود یافته و تعارف را به‌عنوان ابزاری برای حفظ حرمت، ایجاد صمیمیت و کاهش تنش‌های اجتماعی معرفی کرده است. از سوی دیگر، بخش قابل توجهی از سیاحت‌های غربی، به‌ویژه با تکیه بر معیارهای ارتباطی فرهنگ خود، تعارفات اغراق‌آمیز را نشانه‌ای از عدم صراحت، مبالغه‌گویی، وقت‌کشی و حتی ریاکاری دانسته‌اند. این داوری‌ها بیش از آنکه بازتاب واقعیت اجتماعی ایران قاجار باشد، حاصل ناتوانی در درک منطق فرهنگی، زیبایی‌شناسی زبانی و کارکرد نمادین تعارف در جامعه‌ای است که در آن، صراحت مستقیم می‌توانست به بی‌ادبی یا برهم خوردن نظم اجتماعی تعبیر شود. در این معنا، سوءبرداشت سیاحت‌ان اروپایی خود به منبعی ارزشمند برای شناخت شکاف‌های فرهنگی و تفاوت نظام‌های ارتباطی شرق و غرب بدل می‌شود. تحلیل سفرنامه‌ها همچنین نشان داد که تعارف در ایران قاجار، فراتر از ادب فردی، نقشی مهم در تنظیم روابط قدرت، تثبیت سلسله‌مراتب اجتماعی و مدیریت ناامنی‌های نهادی ایفا می‌کرد. در فضایی که روابط شخصی جایگزین سازوکارهای رسمی و شفاف شده بود، تعارف به ابزاری برای پیشبرد امور اداری، اقتصادی و اجتماعی بدل می‌شد و گاه کارکردی ابزاری و منفعت‌محور می‌یافت. از این منظر، تعارف را می‌توان واکنشی فرهنگی به ساختارهای نابرابر قدرت و ضعف نهادهای رسمی دانست؛ واکنشی که هم‌زمان می‌توانست حامل ارزش‌های اخلاقی و زمینه‌ساز افراط، تملق و دوگویی باشد.

در مجموع، این پژوهش نشان می‌دهد که تعارف در ایران عصر قاجار پدیده‌ای تک‌بعدی نیست و فهم آن مستلزم توجه هم‌زمان به زمینه‌های تاریخی، اجتماعی، زبانی و فرهنگی است. تعارف نه صرفاً نشانه‌ای از ریاکاری و نه صرفاً جلوه‌ای از ادب ناب، بلکه بخشی از «کد فرهنگی» جامعه ایرانی برای مدیریت روابط پیچیده اجتماعی بوده است. توجه به این نکته، ضمن غنا بخشیدن به مطالعات تاریخ فرهنگی ایران، امکان بازخوانی انتقادی روایت‌های سفرنامه‌ای و پرهیز از داورهای ساده‌انگارانه درباره فرهنگ ایرانی را فراهم می‌سازد و زمینه‌ساز پژوهش‌های تطبیقی آینده درباره الگوهای مشابه تعامل اجتماعی در دیگر فرهنگ‌ها خواهد بود.

منابع

- اسپاروی، ویلفرد. (۱۳۶۹). فرزندان درباری ایران. ترجمه محمدحسین لرستانی. تهران: انتشارات قلم.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: نشر زوار.
- بابن سی و هوسه. (۱۳۶۳). سفرنامه جنوب ایران. ترجمه محمدحسن خان اعتمادالسلطنه. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- بایندر، هنری. (۱۳۷۰). سفرنامه هنری بایندر. ترجمه کرامت اله افسر. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- بروگش، هنریش. (۱۳۶۸). سفری به دربار صاحبقران، ترجمه حسین کردیچه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بل، گرتروود. (۱۳۶۳). تصویرهایی از ایران، ترجمه بزرگمهر ریاحی، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بلوشر، ویرت. (بی تا). سفرنامه بلوشر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر. (۱۳۶۹). ایران و ایرانیان، ترجمه محمدحسین کردیچه، تهران: انتشارات جاویدان.
- بیشوپ، ایزابلا. (۱۳۷۵). از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه مهرباب امیری، تهران: انتشارات سهند و آنزان.
- پولاک، ادوارد یاکوب. (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- دروویل، گاسپار. (۱۳۶۵). سفر در ایران، ترجمه منوچهر اعتمادمقدم، تهران: شباویز.
- دهخدا، علی اکبر و دیگران. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رایس، کلارا. (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان، مترجم اسدالله آزاد، تهران: نشر کتابدار.
- سایکس، سر پرسی. (۱۳۳۶). ده هزار میل در ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات ابن سینا.
- سزنا، کارلا. (۱۳۶۲). مردم ایران و دیدنی‌های آن، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- سلماسی زاده، محمد. (۱۳۹۶). تعارف در فرهنگ ایرانیان، تبریز: انتشارات بهارذخ.
- شل، مری. (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شل، ترجمه حسن ابوترابیان، تهران: انتشارات نشر نو.
- فوروکاوا، نوبوبوشی. (۱۳۸۴). سفرنامه فوروکاوا، ترجمه هاشم رجب زاده و کینیچی تیه اورا، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فووریه، ژوانس. (بی تا). سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر دنیای کتاب.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۸۳). سه سال در آسیا، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: انتشارات قطره.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۴۱). نامه‌های ایرانی. ترجمه عذرا غفاری. تهران: کتابفروشی دهخدا.
- گوبینو، آرتور ژوزف. (۱۳۸۲). قنبرعلی. ترجمه محمدعلی جمالزاده، به کوشش علی دهباشی، تهران: نشر سخن.
- لایارد، سرهنری اوستین. (۱۳۶۷). سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران، ترجمه مهرباب امیری، تهران: نشر وحید.
- ماسهارو، یوشیدا. (۱۳۷۳). سفرنامه یوشیدا ماسهارو، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی.
- موزر، هنری. (۱۳۵۶). سفرنامه ترکستان و ایران، به کوشش محمد گلبن، تهران: انتشارات سحر.
- ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران: انتشارات نوین.
- ویلز، چارلز جیمز. (۱۳۶۳). تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه (ایران آن طور که است)، ترجمه سید عبدالله، تهران: نشر طلوع.
- ویلز، چارلز جیمز. (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش، ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: انتشارات اقبال.
- فایکا، زورن. (۱۳۹۵). ادب و تعارف در ایران. نشریه پژوهش‌های ایران شناسی. ۶(۱)، ۱۰۵-۱۲۴.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1194044>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.